

UPPKOMSTEN AV FINNSKOGARNA OCH DEN SAVOLAXISKA RÖRLIGHETEN UNDER DEN ÄLDRE VASATIDEN

Inledning

Sveriges karta förändrades avsevärt på 1500-talet. Gustav Vasa understödde och initierade nykolonisationen av skogarna i Savolax, Norrland och Småland, vilken syftade till att skaffa resurser för kronan och Vasa-dynastin. Även de försvarspolitiska intressena styrde nykolonisationen. Enligt de merkantila läroerna grundades också nya städer.

Kronan fick resurser från gruvverksamheten och genom reduktionen av kyrkans egendom. Förändringarna i maktrelationerna i Europa som skedde i början av nya tiden genom uppkomsten av nationalstaterna, samt förändringar inom handeln och religionen banade väg för Sveriges territoriella utvidgning. Under Johan III:s tid vid makten fördes det 25-åriga kriget mot Ryssland om kontrollen av resurserna vid Östersjön i Europa. Efter Gustav Vasa förorsakade utvidgningsplanerna en överhettning av ekonomin och en ökad rörlighet från periferierna i Finland till produktionscentrerna i Sverige. Savolaxare eller skogsfinnar var en viktig del av denna flyttningsrörelse. Folk flyttade även till de erövrade områdena i Baltikum.

I följande skede fortsatte kolonisationen till gränserna mot Svealand, Götaland, Värmland och Norrland, ända till Ångermanland. Den skogsfinska flyttningsrörelsen inleddes inom hertig Karls hertigdöme. Skogsfinnarnas första flyttvåg följdes av både laglig och olaglig flyttning till det centrala Sverige under de första decennierna på 1600-talet. Incitamenten till denna flyttningsrörelse var såväl nödåren i Finland som rekryteringarna av manskap till följd av kriget. Från 1630-talet önskade centralmakten inte längre att skogsfinnarna skulle flytta bland annat på grund av konflikter med bergshanteringen om skogsutnyttjandet, då skogen behövdes till timmer och kol i bergslagen. Delar av den första skogsfinska generationen som var född i östra och centrala Sverige begav sig med de nya inflyttarna norrut och västerut mot Norge. Stora delar av mellersta Skandinaviens skogsområden kom således att koloniserars av skogsfinnarna och här uppkom finnmarker eller finnskogar.

Forskningstradition

Forskningen kring de skandinaviska finnskogarnas historia och ursprung har pågått i drygt trehundra år. Forskningen har förvandlats från beskrivning, insamlande och dokumentering till undersökningar som gjorts med historieforskningens metoder. Ända sedan 1600-talet har prästmännen framställt skildringar av skogsfinnarna i sin egen region. Den mest betydande av dessa folkskildrare var värmlänningen Erik Fernow (1735–1791). Abraham Hülphers utgav sin skildring om livet i de norrländska finnskogarna 1771. Följande århundrade gjorde finländaren Carl Axel Gottlund två resor till finnskogarna i Sverige och Norge. Genom att intervjua åldringar insamlade han uppgifter om släkternas ursprung och finnskogarnas historia och fick tag på originaldokument. Gottlund upptecknade också dikter och sånger. Gottlunds slutrapport om arbetet, en framställning på 500 sidor om grundandet av det finska häradet, har försvunnit. Dock återfinns grundmaterialet till stora delar i Gottlunds samlingar i Nationalarkivet i Helsingfors och på Finska litteratursällskapets arkiv i Helsingfors. Albrekt Segerstedt samlade mycket material om skogsfinnarnas liv på 1880-talet. Av de etnologer och språkforskare som gick runt i finnskogarna kan här nämnas även Lauri Kettunen, Pertti Virtaranta, Ilmar Talve och Väinö Salminen. Utöver beskrivning, insamlande och dokumentering började man kartlägga orsaker till den skogsfinska kolonisationen och dess konsekvenser. Således försökte man för första gången ge en helhetsbild av fenomenet. Redan i slutet av 1800-talet forskade finländarna Torsten G. Aminoff och Petrus Nordmann kring detta tema. Den sistnämnde gjorde en vetenskaplig pionjärinsats med sin doktorsavhandling om temat. Richard Gothe har också lyckats skapa en enhetlig bild av problematiken kring skogsfinnarnas flyttning i Norrland. Hans insamling finns i Nationalarkivet i Helsingfors. Lingvisten Richard Broberg var den centrala gestalten i forskningen om den skogsfinska kolonisationen i Sverige. I Finland har professor Veijo Saloheimo motsvarande roll. Kari Tarkiainen har i sina verk om finnarnas historia i Sverige bidragit till forskningen med mycket ny information. Den forskare som mest bidragit till min avhandling är kulturgeografen Gabriel Bladh vid Karlstads universitet. Han behandlade i sin doktorsavhandling förändringen i samhället och landskapet i de nordvärländska finnskogarna under en lång tidsperiod.

Syftet med undersökningen

Den centrala frågan i undersökningen är reformpolitikens kontinuitet och vilka faktorer som påverkade savolaxarnas rörlighet under den äldre Vasatid (1523–1611) inom den dåtida politiska ramen. I undersökningen betraktas mekanismer, som styrde rörligheten och informationsutbytet från Finland till Sverige och vice versa. Skedde reformerna samtidigt och på samma sätt i båda riksdelarna? I Finland fungerade slotten som centrum för informations- och innovationsförmedling. Vad karaktäriserade de bondegrupper som rörde sig från ett centrum till ett annat, och var bondesamhället lika stabilt som man tänker sig?

Man kan se en tydlig kontinuitet från Gustav Vasas politik till hertig Karls företag. Hertig Karl prövade på olika projekt i sitt eget hertigdöme, såsom svedjande, avlöningssystem som baserade sig på det äldre indelningsverket och bosättning som främjade transporten av bergsprodukter. Karl återupplivade också Gustav Vasas idé om kungsgårdarna som centrum för administration och livsmedelsproduktion. Mitt syfte är att undersöka i vilken utsträckning skogsfinnarna tog del i dessa projekt.

Tyngdpunkten i undersökningen är förlagd till hertig Karls verksamhet innan han blev statsöverhuvud i Sverige 1594. Undersökningsområdena är Södermanland, Östergötland, Karlskoga i Värmland och Tiveden i Västergötland. Min fokus på hertig Karls roll innebär att migrationen till Gästrikland och Ångermanland har avgränsats från forskningsproblematiken. Beskrivningen av händelserna i klubbekriget har inte behandlats i detalj enligt mitt valda forskningsperspektiv, vilket bygger på analys på makronivå. Avhandlingen är en del av projektet "Skogsfinnarna i Sverige – migration, kolonisation och assimilation". Detta treåriga projekt är en del av det stora forskningsprogrammet mellan Sverige och Finland "Svenskt i Finland – finskt i Sverige".

Teoretisk referensram

I denna undersökning utnyttjas såväl nätverksmodell som tresektorsmodell (Myrdal-Söderberg). På 1990-talet har man använt nätverksanalys inom olika vetenskapsgrenar som sociologi, ekonomisk forskning och också inom historia. Sociala förbindelser påverkar människornas verksamheter. Genom detta är sådana förbindelser också centrala konstruktioner i historia. Man kan använda nätverksanalys i historieforskning kring makt och ekonomi. Med hjälp av nätverksmodellen redogör jag för olika integrations- innovationskanaler mellan Finland och Sverige. Jag vill utreda, om de alltid gick från centrum till periferi. Dessutom hjälper modellen till att undersöka vilka strategier regenterna använde under den äldre Vasatiden för att koncentrera makten till sin egen dynasti. Med hjälp av tresektorsmodellen försöker jag utreda, hur utvecklingen av olika samhällssektorer, som jordbruk (primärsektorn), handel och bergshantering (sekundärsektorn), förvaltning och krigsväsen (tertiärsektorn) påverkade savolaxarnas migration ända sedan kolonisationsskedet i Savolax. Befolkningen ökade kraftigt hos östfinnarna som koloniserade de stora skogarna i centrala Finland med hjälp av svedjande. Detta innebar också att produktiviteten inom primärsektorn ökade. Utvecklingen av sekundärsektorn undersöker jag med hjälp av yrkenas differentiering och arbetskraftens flyttning som följde på grund av denna differentiering. Idén om att 25-årskriget stimulerade ekonomin och olika sektorer i samhället får stöd av teorin "militärstat-maktstat", vars far kan anses vara Charles Tilly. Ovanstående teorier knyts samman med varandra i modern forskning. I min undersökning försöker jag snarare bygga upp modeller för olika företeelser än bygga upp en heltäckande teori.

I undersökningen presenteras först särskilt hur de nätverk som byggts upp under den tidiga moderna tiden knyter samman östra Finland och Sverige, och

ger underliggande förutsättningar för den tidiga skogsfinska flyttningsrörelsen. Dessa nätverk hör i stor utsträckning samman med utvecklingen av sekundär och tertiärsektorerna. Jag har därför valt att först betona dessa för tidigare forskning relativt outvecklade aspekter, för att senare utförligt behandla hur det kolonisationsprogram som hertig Karl genomförde kom att beröra skogsfinnarna. Möjligheten att utveckla sin egen försörjning inom primärsektorn utövade en viktig dragningskraft för kolonistörerna. Skogsfinnarnas svedjebruk var en viktig förutsättning för att möjliggöra en sådan kolonisation. Detta förhållande var också framträdande under fortsättningen på den skogsfinska kolonisationen i Skandinavien under 1600-talet som jag inte behandlar här.

Källor

Huvudkälltypen i min undersökning är statens officiella brevväxling, registratur samt myndigheternas brevväxling. I tidigare forskning där man har undersökt uppkomsten av finnskogarna i Skandinavien, har man inte använt officiell brevväxling i sådan omfattning. Karl hade sitt eget registratur, och han skötte även riksregistraturet efter Johan III : s död 1592. Hertig Magnus hade varken eget kansli eller bokföring, utan de ingick i riksregistraturet. I riksregistraturet ingår också som separata band Sigismunds registratur under tiden då han var kung, dvs. ända till 1599.

Många forskare som har intresserat sig för 1500-talet har använt "Södermanlands handlingar 1580: 18 (SöH 1580:18) som källa. Den här källan är i sin helhet en volym på fem hundra sidor och innehåller material från Karls hertigdöme om kolonisationsförloppet och nybyggenas skattekraft. Ifrågavarande källa består av många olika delar från olika tidsperioder, av vilka den viktigaste är en förteckning över revisionen av kolonisationen i hertigdömet 1586. Denna redovisning sammanhänger med flera företeelser, såsom revisionen av Karls fordringar och uppskattningen av gårdarnas skatteuppbörd, grundandet av städer och förenhetligandet av taxeringen. Beräkningarna står i samband med kronans fordringar, då närmast tionden och hjälpskatter i hertigdömet. Revisionen berörde också oklar egendom och preciseringen av beskattningsgrunderna. Det skulle utföras en jordmätning vid gårdarna som kunde skattläggas på nytt beroende på storleken.

För historieforskare skapade Gustav Vasas reformarbete ett utmärkt material i form av mera enhetliga bokföringsdokument. Finlands fogdebokföring finns i original och mikrofilmade i Nationalarkivet. Serien kallas för den äldre bokföringssamlingen eller den blå serien, som J. E. Grönblad ordnade kronologiskt enligt områdesindelningen på 1800-talet. Motsvarande serie i Sverige (landskapshandlingar) finns i Riksarkivet (RA) i Stockholm. I detta arkiv finns också Militaria-samlingen där jag använder förteckningen över knektarnas och ryttarknektarnas torp, där epitetet "finne" nämns. I samlingen nämns också knekthantverkarnas flyttningar från en ort till en annan. Dessa knekthantverkare hade tjänstgjort vid artilleriet och hov i Ingermanland, Livland samt Sverige.

Kontinuiteten under den äldre Vasatiden

Den äldre Vasatiden kulminerade genom Karl IX: s reformer, som byggde på det andliga arvet efter Gustav Vasa. Gustav Vasas makt hade hela rikets materiella resurser som grund. Till dem hörde såväl bergsbruks- som skogsresurserna. Även bönderna utgjorde en resurs för centralmakten under den äldre Vasatiden. Sala silvergruva gav god avkastning och garanterade, tillsammans med den omfattande egendom som hade reducerats från kyrkan, att släkten Vasa fick kvarstå vid makten i riket. I Sala arbetade finska drängar, men det fanns bara några få östfinnar. De savolaxiska specialiserade yrkesmännen började röra sig från ett centrum till ett annat först under Johans hertigdöme.

Gustav Vasa behövde också idékonstruktioner för att legitimera sin makt. Sådana konstruktioner, såsom merkantilism och regentens regaler härstammar ända från medeltiden. I början av 1500-talet blev dessa idéer starkare på kontinenten på grund av reformationen, i vilken Gustav Vasa och Karl IX inhämtade sina idéer för sina regimer.

Vasa-släktens makt grundade sig också på Finlands allt tätare integrering med Sveriges förvaltningssystem. Gustav Vasa byggde upp nätverk mellan Finland och Sverige. Till dessa nätverk hörde förvaltning, ämbetsmannakår, lagar och krigsväsen, som hör till tertiärsektorn. Finska adelsynglingar började utbildas vid hovet i Stockholm för centralmaktens behov. Gustav Vasa utbildade ämbetsmannakåren för sina söners behov, och Karl IX fortsatte på samma linje. Några finska adelsmän stod i tjänst hos flera Vasa-generationer. Här kan nämnas som exempel släkterna Fincke och Horn. Den svenska adeln såsom Bielke hade besittningar på båda sidorna av Bottenviken, vilket ledde till att det uppstod nätverk. De finska bönderna rörde sig ofta mellan adelns besittningar.

Slotten som centrum – yrkena differentierar sig

Eftersom stadsväsendet i Finland var så outvecklat fungerade slotten, såsom Nyslott, som viktiga centrum och sysselsättare av bönderna. Också informationsutbytet skedde via centralslotten. Bonden levde i naturhushållning, men några förnödenheter var man tvungen att köpa från de kringvandrande landsköpmännen. Sådana viktiga förnödenheter var salt samt kärl av koppar. Bönderna hade betalningsmedel som också intresserade kronan, som pälsar, skinn och spannmål. Hantverkarna och de bönder som idkade landsköp var de rörligaste elementen i bondesamhället. Centralmakten försökte hindra dessa grupper från att fritt utöva sitt yrke på landsbygden. Gustav Vasa strävade efter att enligt de merkantilistiska principerna flytta över landsköpet till städerna eller under kontroll av slotten. Hantverkarna och deras produkter omfattades av regeluppsättningen för landsköpet. Landsköpmännen var ofta storbönder som idkade varuhandel.

Bönderna i Savolax borde ha tagit sina produkter till Viborg, men man betalade ett högre pris för dem i Åbo. Savolaxarna bytte ut spannmål mot salt med sina samarbetspartners, landsköpbönder i Nyland. Efter grundandet av

Tavinsalmi socken började handelsmännen i de norra delarna av Savolax söka sig till Österbotten. Handeln med Kajanaland eller norra Österbotten förbjöds 1571. Österbottningarnas underleverantörer var bl.a. Pekka Vatanen och Olli Toivanen, vars produkter klippgädda och päls via mellanhänder hamnade i Sverige. Troligen gjorde de ibland en avstickare även till Sverige på dessa leveransresor. De savolaxiska handelsmännen och soldaterna som besökte slottet förde vidare de ryska handelsmännens produkter (t.ex. tyg) från Nyslott till de andra delarna av Finland och moderlandet Sverige.

Landsköpshandelsmännen var den tidens informationsförmedlare på grund av sitt rörliga yrke. Ett bra exempel på detta är Olli Kinnunen från Rautalampi. Han hade ett torrfiskförråd i byn Viirre i Lochteå. Släkten Kinnunen kommer från Savolax. Landsköpsklassen i Österbotten var viktigare än i Savolax och Rautalampi. Den tog aktivt del också i händelserna i klubbekriget.

Hantverkarna och de egentliga landsköpmännen rekryterades bland de första till krigstjänst, eftersom de annars bara ställde till förtret för kronan. Flottan var ett rymningssäkert ställe för de ovilliga rekryterna. Man flydde inte så lätt från båtarna, och därför samlades där alltid sådana som med största sannolikhet skulle försöka rymma, såsom savolaxare. Det andra alternativet för dessa kringvandrande landsköpmän var att gå i tjänst hos präster, borgare eller bönder. I Norrland var det en stor skara sådana kringvandrande landsköpmän som rekryterades till flottan. Bland dessa lösdrivare var finnar, som under vintertiden vandrade omkring som handelsmän i Sverige, och under sommartiden bodde de i Finland.

Även på landsbygden differentierades hantverkarna, arbetskarlarna och andra yrkesutövarna mot slutet av århundradet. Deras verksamhetsfär utvidgades. Hantverkarna som var i slottets tjänst bodde på malmerna i anslutning till slotten. Dessa hantverkare stod antingen i förteckningen över slottets egna tjänare eller bland slottets ryttarknektar. Dessa hantverkare blev särskilda yrkessläkter, vars avkomlingar förde vidare sina fäders yrke. Yrket i sig försörjde ingen på 1500-talet, utan man odlade sin lilla jordtorva för att få livsmedel för familjen. I socknarna kring slottet fanns också andra yrkesmän, som utförde olika slags arbeten för slottet vid behov. Slottet blev således ett centrum som försörjde och utbildade en stor del av allmogen i sin omgivning.

I jordebokens släktnamnsbestånd kan man se, vilka yrken som idkades på landsbygden. Av de yrkesutövarna som arbetade under slottens inflytelsesfär kan nämnas t.ex. svarvare, snickare, garvare, skomakare, bagare, timmerman, redsven, kock, tolk och skraddare. Bland slottets tjänare förekommer följande yrkesbenämningar: tegelslagare, ugnsmästare, smed, skomakare, tunnbindare, portvakt, bordssven, källarsven, kock, mjölnare, båtman, mjölnare, fiskare, bagare, svinvaktare, eller svinapiga, korvmakare, tvättare, fattig, tolk och skarprättare. De specialiserade yrkesmännen såsom vapensmederna vid slottet hade fått sin grundutbildning i Sverige redan under Gustav Vasas tid.

Av yrkesbenämningar bildade man senare ofta också släktnamn. Också bakom de släktnamn, som har klang av främmande ursprung, finns bara helt vanliga hantverkarläkter, såsom Hakkarainen, Tarkiainen, Yrjänäinen, Olkkonen, Vanninen, Janatuinen, Hirvonen, Pelkonen, Uskinen, Kaiponen, Koso-

nen, Tuovinen, Pulkkinen, Rinkinen, Venäläinen, Immonen, Kähkönen, Kietäväinen, Polvinen, Lapveteläinen, Matilainen, Käkriäinen, Höyhenpoika, Savolainen, Tuhkanen och Outinen. De nya släkternas frammarsch verkade ske i samma takt som yrkena differentierade sig. Det uppstod nya yrkesbenämningar såsom grytmakare, sadelmakare och vävare. I staden blev släktnamnet ett vanligt borgerligt namn, och den som bar namnet hade inte nödvändigtvis något med ifrågavarande yrke att göra. Man kan se ett motsvarande fenomen, då man undersöker brukens och gruvornas räkenskaper.

”Kunskapsbonde” var också ett yrke som gick i arv i släkten. Tolkarna vid Nyslott och Viborgs slott var ryskkunniga karelare, vars yrkesbeteckning egentligen var en ”kunskapsbonde”. Fjärdingens bönder i Haapala var specialiserade just på underrättelseverksamhet. Här kan nämnas som utövare av detta yrke i Nyslotts och Viborgs län Mats Tepponen, Nils Peikulainen, Staffan Rautanenä, Philippus Remoinen, Olof Hauhiainen, Anders Willenloukku, Hans Hötsinen, Henrik Jormoinen, Jöran Jormoinen, Påvell Seloinen, Mårten Toivakainen, Lars Patrikainen, Mats Thomasson Kosonen, Hans Juvonen och Mats Mäkeläinen, av vilka åtminstone den sistnämnda till sist hamnade i Sverige. Många av dessa, av karelarna föraktade bönder, var en del av Tuomas Teppons ryttareskara. Kunskapsböndernas familjer fick inte heller vara i fred för karelarnas hämndattacker. Då flyttade familjerna längre bort från gränsen.

När det ryska kriget bröt ut, var kronans ekonomi i dåligt skick. Långa ofreden förorsakade en kassakris hos den svenska staten, och 1576 sade man upp 1 367 människor som hade varit i tjänst vid Finlands fyra slott. Praxisen var redan bekant från Gustav Vasas tid, då hans fogdar följde en viss balans i slottens och gårdarnas ekonomi. Under kriget hade kungsladugårdarnas avkastning naturligtvis sjunkit. Enligt Gustav Vasas förordning till slotten och deras fogdar fick man inte ha onödiga munnar vid matbordet, eller man fick inte ha fler anställda än vad slottets jordbruk producerade.

Uppsägningen av folk i Nyslott anknyter väsentligt till undersökningsproblematiken. Kungen och slottshövdingen brevväxlade flitigt om uppsägningarna av slottets arbetsfolk. Slottshövdingen Arvid Henriksson stod inför en svår uppgift, då han var tvungen att avsevärt minska slottets utgifter. Endast en minimibemannning fick stanna kvar i slottet. Man var t.ex. tvungen att säga upp kronojägarna. Det gamla tjänstefolket från Gustav Vasas och kung Eriks tid avskedades och också de fick ett torp att bo i. Bland de uppsagda var sådana som hade varit anställda vid slottet och sådana som bodde i närheten och hade fått regelbundna inkomster från slottet.

Arbetsfolk och yrkesutövare rör sig i hela rikets område

Under kriget ökade denna grupps rörlighet och dessutom började den regleras av kronan. Nedskärningen av slottets utgifter förorsakade en kedjereaktion i bondesamhället. Karriärutvecklingen i hantverkarfamiljen blev förhindrad på orten och man förlorade möjligheten att få extra inkomster vid slottet. Uppsägningen från slottets tjänst betydde just för de yngre yrkesutövarna i släkten

att de fick flytta någon annanstans eller bli soldater. Om man ville utöva sitt yrke, var Sverige det tryggaste alternativet med tanke på rekryteringar. Också andra centrum och möjliga inflyttningsområden, såsom norra Österbotten, Baltikum samt Kexholms län som hade ockuperats på 1580-talet, kom i fråga.

Sverige led under hela 25-årskriget av kronisk brist på arbetskraft inom krigsindustrin och den privata sektorn. Hertig Karls möjligheter att få arbetskraft till olika projekt i sitt hertigdöme var begränsade. Kronans intressen för användning av arbetskraft och krigsmaterial gick alltid före. Hertigen var dock tvungen att använda även finsk arbetskraft då han ville rekrytera kvalificerat yrkesfolk. Vid ingången av 1580-talet, då man förstärkte Sveriges gamla slott, kom en stor skara finnar dit. Karls företag var inte tillåtna enligt kronans regler och i princip illegala. Kronans och hertigens intressen och strategier sammanföll således inte alltid, vilket är en viktig bakgrund för att tolka situationen.

Ödeläggelsen var ett verkligt problem också i hertigdömet. Man ville trygga spannmålsproduktionen i hertigdömet, eftersom man inte ville importera varor. Man behövde fler jordbrukare för städernas och gruvornas matförsörjning. Åtskilliga av de savolaxare som rekryterades till nybyggare var uppsagda hantverkare och kronans jägare. De bosatte sig i lönetorpen som jägare, hantverkare och landsknektar. En del deltog i Karls omfattande svedjeexperiment för att effektivera spannmålsproduktionen. Enligt brevväxlingen begav sig en hop savolaxare till Sverige under de senaste åren på 1570-talet, men inte som en enhetlig grupp. Om en sådan savolaxisk yrkesman berättar hertigens brevväxling med en tunnbindare som hette Mats Olofsson. Mats hade kommit till Sverige med en västmanländsk fana som hade varit i Nyslott. Han hade bosatt sig som bonde i hertigdömet, möjligen för att tillverka brukskärl för Åkers salpeterbruk i Södermanland. Savolaxiska jägare behövdes för leveranserna till hertigens bruk och herrgårdar.

Invånare för de erövrade länderna

Vid 25-årskriget erövrade Sverige områden från Kexholms län och Baltikum. De erövrade områdena skulle koloniserars med eget folk. Savolaxarna bosatte sig bl.a. i obefolkade områden i Dagö, Livland, Ingermanland och Kexholm. Efter freden i Teusina blev det flyttningsförbud i Savolax på grund av den näralliggande gränsen. Rymningarna till Kexholms län började i slutet av 1580-talet och fortsatte obehindrat under de stora froståren 1601–1603. Också kronan försökte utvidga Sveriges omland norrut mot lappmarkerna. Skogsfinnarnas bosättning i Ångermanland och Lycksele var ett mål i kronans politik, eftersom den ville ha kontroll över samernas beskattning och handeln vid Östersjön. På grund av kriget behövde kronan också områdenas mineralresurser.

Krigsindustri

Under kriget var det livsviktigt för kronan att hålla igång krigsindustrin och förbättra dess förutsättningar och avkastning. Problemet var ständig brist på arbetskraft och i synnerhet brist på specialiserade yrkesmän. På grund av det fortgående kriget var man också tvungen att hitta nya malmfynd och även gamla gruvor togs åter i bruk. Man skulle hålla trupperna tämligen nöjda för att undvika ett öppet uppror i krigsfälten. Man använde också knektar som arbetskraft och från Finland skickades hela tiden drängar till gruvorna genom kronans rekryteringssystem. Vapenindustrin sysselsatte också finska kroppsarbetare och yrkesmän. Man behövde hela tiden mera arbetsfolk på krutkvarnar och salpeterverkstäder. Det krävdes också tillräcklig bosättning i omgivningen kring produktionsanläggningarna för att garantera distribution och underhåll till dessa. Hertigens och kronans intressen gick stick i stäv mot varandra även då det gällde produktionsanläggningar. Svavelbruket i Dylta som tillhörde Karl sysselsatte också skogsfinnar ända borta i Tiveden.

I Sverige reserverades vissa områden för militärförvaltningen. I t.ex. Östergötland placerades bl.a. artilleri, och Östergötlands strategiska ställning förstärktes. Landskapet var Sveriges kornbod och där fanns en viktig bergslag. Skogsfinnarna i Östergötland bodde på hertigens landbohemman (arv och eget) redan 1579. Skogsfinnarna var dock tvungna att flytta vidare till följd av hertigens, kungens och högadelns maktkamper. Finnarna som bodde i Östergötland flyttade troligen till hertigdömet sida i Södermanland, Karlskoga och Tiveden. Efter Johan III:s död fick hertigen ta hela landskapet i sin besittning och han placerade åter finnar där.

Efter Johan III:s död fick Karl befogenhet att reformera gruvverksamheten i hela landet. Ädelmetallerna var den bästa garantin för att fursten skulle kunna leva av sitt eget. Han inkallade yrkesmän till landets gruvor och malmlätarna hittade nya gruvor som gav god avkastning, såsom i Vånga och en fyndighet i Dals landskap. Skogsfinnarna flyttade över till nya områden. Samtidigt som virkesresurserna sinade, utvidgades de gamla gruvornas omland. Karlskoga är en av de äldsta finnskogssocknarna i hertigdömet och var en del av Värmlands bergslag. I själva Karlskogas område fanns det knappt några gruvor alls. På sommaren hämtades järnmalmen från gruvorna i Västmanland och Värmland till hyttorna i Karlskoga, där det fanns möjlighet till smältning. Det viktigaste var inte avståndet mellan gruvan och hyttan, utan hyttans avstånd från vatten- och virkesresurserna. Sockenborna hade också en uppgift i bergsprodukternas transportnätverk. Bergslagen skulle också förses med proviant. De savolaxiska inflyttarna var också delaktiga i virkesleveransen, medan vallonerna skötte det egentliga bergarbetet. Den första hammarsmedjan i Värmlandsberg uppfördes redan på 1580-talet. På samma ställe, där hertigen grundade Bro bruk grundades staden Kristinehamn följande århundrade.

Flyttnings push-faktorer

Vad fick savolaxarna att röra sig från Savolax under 1500-talets senare del och flytta etapp för etapp till Sveriges skogar? I Savolax blev det ett skede av tillbakagång efter den intensiva bosättningen av ödemarker. En del av de icke livsdugliga gårdarna lämnade man öde och flyttade bort. Också den kamerala ödeläggelsen ökade. När 25-årskriget bröt ut 1570 bidrog det till att folk började flytta från Savolax till Rautalampi, Ruovesi och Österbotten, där det sedan mitten av 1500-talet funnits savolaxiska byar. Vid ökad rekrytering i slutet av 1570-talet riktade flyttningsrörelsen sig från de savolaxiska områdena till Sverige. Också de tidigare nämnda uppsägningarna i Nyslott förorsakade flyttningsrörelsen över Bottenviken. Den tidigare forskningen har också pekat på generationsskiften som en möjlig flyttningsorsak. De söner och döttrar som inte fick ärva gården flyttade vidare. Flyttningsstopparna på 1580-talet var, enligt det kvantitativa materialet, åren 1584 och 1588. Under det vapenstillstånd, som slöts 1583, ökade ödeläggelsen kraftigt på grund av borglägrens vedermödor och utskrivning. Dessutom skickades de obesuttna knektarna hem till föräldrarna som fick försörja dem. Karelska partisaner brydde sig dock inte om vapenvilan, utan härjningarna vid gränsen fortgick. Kulmen av ödeläggelsen som nåddes 1588 orsakades av hungersnöd i Savolax och Tavastland. På grund av hungersnöden och rörligheten beslutades det om flyttningsförbud i gränstrakten. Klubbekriget hade en problematisk inverkan på flyttningsrörelsen. Min hypotes är att de som flyttade var obesuttna. Klubbekriget däremot var ett bondeuppror och de flyktingar som deltog i det återvände oftast till sina gårdar efter benådningen. Flyttningsrörelsen i Österbotten verkade däremot öka. De stora froståren (1601–1603) fick bönderna att flytta i stora skaror från sina hemtrakter ända till Sverige. Vid övergången mellan 1500- och 1600-talet ökade ödeläggelsen kraftigt på gårdarna. Den stora flyttningsrörelsen från Savolax fortgick cirka femtio år.

Under krigstillståndet var den rekryteringsdugliga befolkningen tillgänglig. Under 25-årskriget började man föra statistik över den del av befolkningen som var krigsduglig. Tack vare denna statistik finns det också källor om de obesuttna. Allmogemannen hade tillstånd att röra sig praktiskt taget var som helst, om han inte hade skatteskulder eller andra rester till kronan eller om han inte var inkallad till krigsmakten. Han fick inte heller ha oförsonade brott. Olaglig flyttning eller desertering nådde sin höjdpunkt under de stora krigsoperationerna 1580. Centralmakten ville ändå inte ha sådana befolkningsgrupper till Sverige, utan man gav flyttningsförbud för att stoppa den oönskade flyttningsrörelsen. Flyttningsrutterna gick längs vattendragen. Flyttningen till Sverige längs inlandsvattenvägar har kunnat ta årtal för familjer och släktgrupper. Man tog sig över Bottenviken antingen över isen vid Kvarken eller med bondeseglarnas båtar. Enligt undersökningsmaterialet verkar det som om familjens eller släktens manfolk först har tagit sig till kolonisationsområdet för att hugga upp sveden. Först efter några år, då säden har blivit mogen, har familjen följt efter. Flyttningen i Nyslotts område, som började i slutet av 1570-

talet, skedde familjevis och flyttningen skedde på vintern från Korsholm, Åbo och Björneborg. Desertörerna rörde sig oftast ensamma.

Fursten skall ”leva av sitt eget”

Skogsfinnarna deltog i hertig Karls nykolonisationsprogram under åren 1579–1586. Karl köpte sig skattejord, vilket var mot jordlagarna. Delvis berodde det på hans vilja att göra sina testamentområden, som Erik XIV hade sålt till adelsmännen, enhetliga. Landbohemmanen var oftast i dåligt skick och oboboda, då hertigen började ett bosättningsprogram i sitt område, som också finnarna tog del i. Denna bosättning var också förmånlig för territorialfursten Karl, eftersom hans torpare betalade sin hyra till hertigen. Nybyggen på den ouppodlade marken syntes inte heller genast i den årliga beskattningen, utan de hade en stadgeenlig standardhyra. Kungen däremot ville ha exakta uppgifter om nybyggarna, eftersom kronan fick sina tionden och hjälpskatter på basis av dem. Hertigen försökte öka sin egendom in mot Östergötland över de gränser som Gustav Vasa hade stadgat i sitt testamente. Det var också medeltida drag i Karls verksamhet. Doktrinen ”Fursten skall leva av sitt”, som härstammar ända från medeltiden gällde fortfarande under hertig Karls tid. Karl följde merkantilismens principer såsom hans far hade gjort, och strävade efter att grunda städer. Nykolonisationen anknöt delvis till att man ville säkerställa städernas resurser.

De områden, dit skogsfinnarnas tidiga flyttningsrörelse riktades, hade tidigare blivit avfolkade. Digerdöden avfolkade kraftigt bl.a. Västergötland och Värmland under medeltiden. Befolkningen återhämtade sig, men gårdarna ödelades under 1500-talet på grund av krigen både demografiskt och kameralt. Dessutom var de stora skogarna mellan Svealand och Götaland emellanåt helt oboboda och odelade.

Hertigdömet nykolonisationsprojekt inleddes i början av 1570-talet, och man kan följa det ända till 1593 med hjälp av olika revisioner och rannsakingar. De mest intensiva åren i nykolonisationsprogrammet var 1577–1583. Hertigen godtog inte att de sex friåren från skattebetalning överskreds, utan bytte ut många torpare till nya under 1584. Huvudkällan i undersökningen är ett revisionsdokument på femhundra sidor från år 1586 om utvecklingen och skattebetalningsförmågan på nybyggargårdarna i Närke, Södermanland, Värmland, Vadsbo och Valla. Kolonisationen skedde främst i häradernas och socknarnas ödemarker samt i allmänningarna som ägdes av många byar eller gårdar. Karl förverkligade också sin egen reduktion genom att ta klostrens, kyrkans och adelns oanvända torpställen i sin besittning. På detta sätt lyckades hertigen utvidga sitt område med befolkning som betalade skatter. Kronans torp införlivades också olagligt med hertigens egendom.

Också adelsmännen började kolonisera ödemarker och råkade i gräl med hertigen. I hertigdömet ordnades skattläggning 1585, där man försökte bestämma om gårdarnas storlek och göra en förteckning över dem i jordeboken.

Kolonisationsområdenas beskattningssystem rasade ihop i hela Sverige och därför försökte hertigen reformera jordbeskattningen. Detta kom att utgöra grund för jordmätningen på 1600-talet i hela landet. Med hjälp av skatte-taxeringen försökte hertigen också göra hertigdömet del av hjälpskatte till kronan mera fördelaktigt för sig själv.

Lönetorpsystem – det äldre indelningsverket

Hertig Karl använde lönetorp som en del av lönen för sina torpare. Torparna som bodde på hans gårdar var hantverkare och yrkesmän, landsknektar, rättare, transportbönder, jägare och män som hade deltagit i kungsgårdarnas svedje-experiment. Ett sådant belöningsystem kallas för det äldre indelningsverket. Torpen kunde ges för boende bara under brukarens livstid, och den som hade nyttjanderätt kunde bara ta en del av avkastningen från odlingen vid torpet. På Karls initiativ bildades också försvarskarlstropper i Tivedens och Kolmårdens skogar. De stod i beredskap dag och natt för att förhindra hotet söderifrån. I det hade hertigen kungens godkännande. Hertigens knektar, som bodde i Östergötland fick ändå flytta över på hertigdömet sida. Ingevald Stark och Mårten Buller fungerade som landsknektarnas hövdingar. Även arbetsknektarna, som bodde i hertigdömet stod, under befäl av Stark.

Transportsystem

Skogarna mellan Svealand och Götaland var nästan helt obebodda och svårframkomliga. För att främja exporten av Bergslagens bergsprodukter koloniserade man detta stora enhetliga skogsområde på Karls initiativ. Bosättningen längs vägarna skulle vara tillräckligt tät. Utöver bosättningen skulle man organisera transportnätverket för såväl människor som varor. På grund av den ökade upprustningen skulle gruvprodukterna snabbt transporteras till hamnarna och förädlingsplatserna. Man behövde vägar för transport och transportsystem, som bestod av transportbönder, rättare, brovakter samt gästgivare. Till hertig Karls transportsystem hörde också Letstogens transportbönder. Mellan Hova församling och Närkesbodarna byggdes en väg. Längs Letälven i Visnum grundades torp som skulle sköta transporten. I Karlskoga och Tiveden hade man egna transporttorpare. Längs Letstigen rörde sig också olika militära avdelningar till sina mötesplatser. Områdets redan tidigare glesbebyggda bebyggelse försvann nästan helt till följd av det danska kriget och pesten på 1580-talet. Området skulle koloniserars, och även skogsfinnar deltog i hertigens projekt. På 1600-talet hade transportsystemet, som hertigen hade utvecklat, blivit föråldrat och man övergick till arrendatorsystemet.

Kyrkor och betalare av tionden

De stora skogarna användes också för ett svedjeexperiment. Projektet började samtidigt i Vadsbo, Södermanland, Närke och Värmland. I experimentet ingick försöksodling av svedjor. Detta mönstergårdsprogram började i hertigdömet ungefär 1577. Under perioden hade man 44 brända svedjeområden, och i dem hade man sått 94 tunnor råg. Man ville också effektivera spannmålsproduktionen för att garantera fortsättningen av kriget. Rågen steg i status. Fästningarna i Baltikum skulle provianteras med en stor mängd spannmål. Svedjeförsöket fick inte de svenska bönderna att bli intresserade av rågodling, utan 1587 gav hertigen bönderna en sträng order om svedjande. Även adelsmännen började bränna svedjor med hjälp av sina landbönder.

Bosättningen av de stora skogarna hängde delvis ihop med den liturgiska striden mellan hertigen och kungen. 1580-talet var intensiv tid för byggandet av kyrkor på båda parternas sida. T.ex. en kyrkoherde som hade motsatt sig den nya liturgin fick en tjänst i en församling som hade grundats i Karlskoga. I tvisten var det också fråga om uppbörden av tionden och hjälpskatter. Torpen som nybyggen betalade inte dessa skatter under friåren. Det behövdes nya själar i församlingen som skulle betala tionden och det byggdes en kyrka mitt i skogen.

Skogsfinnarna i hertigdömet

I undersökningstraditionen finns det olika resultat om savolaxarnas deltagandintensitet i skogsområdenas nykolonisationsprogram. Denna undersökning visar att den savolaxiska bebyggelsens andel i vissa socknar var minst en tredjedel. Dessutom hade hertig Karl organiserat flyttningen. Vilka var då nätverken, som savolaxarna använde då de kom till hertigdömet, och hur förmedlades informationen? Nätverken mellan Finland och Sverige skapades via hertigdömet tjänstemannakår och den finska adeln. Karl gynnade finnar i sin tjänst. En sådan betrodd person för hertigen var t.ex. Mats Åläanning, vars karriärutveckling kulminerade som häradsfogde. De finnar som stod i hertigens tjänst använde gärna sina landsmän som underlydande. Av de fem fogdetjänare som stod i Mats Ålännings tjänst var t.ex. tre finnar. En del av brukets arbetare, som lydde under fogden, var också finnar. De här bruksarbetarna bodde i hertigens lönetorp. En annan del av nätverket mellan Finland och Sverige var savolaxaren Måns Jönsson Auvinen, Karls privatsekreterare och kammarskrivare. Vid hovet behövdes både finsk- och ryskkunniga ämbetsmän.

I hertigens nykolonisationsprojekt deltog 584 torpare under åren 1579–1586, av vilka 94 var finnar. I avhandlingen har jag gjort en närmare analys av vilka torpare som var finnar. Viktiga kriterier här var benämningen finne, byggnadsskick och andelen svedjad mark. Det också fanns ättlingar till de redan tidigare inkomna västfinnarna bland dem. Till följd av nykolonisationsprogrammet uppstod det rent savolaxiska byar i hertigdömet såsom i Rössbols by i Råby socken. Då flyttningen nådde sin höjdpunkt 1581, röjdes torpen mitt i vild-

marken. Dessa kronans landbönder fick sex friår från skattebetalning. Bland dem var såväl sådana som hade deltagit i landsknektssystemet som rättare och hantverkare. Torparna i den undersökta savolaxbyn hade kommit till Sverige som en grupp och släktskapsförhållandena i gruppen var tydliga.

Mot slutet av århundradet ökade den savolaxiska bosättningen i hertigdömet. För dem valdes egna lokala tjänstemän. Finnarna samlades administrativt i samma fjärding, och t.ex. i Jönåkers härad utnämndes redan 1596 en egen fjärdingsman för den stora finska befolkningen. Fjärdingsmannen hade i uppgift bl.a. att organisera dagsverkerna och uppbörden av gästningsskatter. Fjärdingsmannen var dagsverkarnas huvudman bl.a. i bruksområdet. Skogsfinnar flyttade till Södermanland ännu 1607, men efter hertigens död var det nästan bara västfinnar som flyttade dit. Däremot har skogsfinnar från Södermanlands påträffats i andra delar av Sverige, såsom i Gästrikland.

En stor koncentration av savolaxare fanns i Karlskoga. Dit flyttade också ättlingar av tidigare finska inflyttare. Ett exempel på detta är den första invånaren i Finnebäcks torp. Finnebäcks torp sammanlänkar de finska släkterna Fincke och Bielke med Karlskogas historia. Torpet är också förknippat med grundandet av storföretaget Storfors.

Den största flyttvågen kom till Karlskoga redan på 1590-talet, då finnarnas andel i Karlskoga var så pass hög som 36 % (18/50). Inflyttarna verkar ha kommit till hertigdömet i två vågor, av vilka den första råkar inträffa under hertigens nykolonisationsprojekt. Den andra vågen har troligen samband med vapenstilleståndet på 1590-talet som lugnade ner läget vid östgränsen och gjorde det möjligt att röra sig. Hertigen hade också fått fler befogenheter. På basis av odlingsmetoden och namnbeståndet kan man förmoda att största delen av befolkningen var östfinnar. En del av Karlskogas finnar flyttade till de nya gruv- och bruksområdena i Bergslagen i början av 1600-talet.

Den finska bosättningen i Tivedens skogar är också förknippad med hertigens nykolonisationsprogram. Bosättningen var livligast i slutet av 1500-talet och under förra hälften av 1600-talet. Dessutom kom det nytt folk till skogsområdet under den stora deserteringen under första hälften på 1600-talet. Undersökningen av torpens historia blir svårare efter det att de delvis olagligt hamnar i adelns besittning under Gustav Adolfs och Kristinas tid. Hemmanen antecknades i jordeböckerna först i slutet av 1600-talet i samband med reduktionen under Karl XI.

Mot nyare tider

Förändrades det svenska samhället väsentligt under den äldre Vasatiden, och hur rörde sig savolaxarna under dessa förändringsskeden? Många utvecklingsdrag i den äldre Vasatidens samhälle kulminerade inom Karls hertigdöme. Hertig Karl, den orubbliga efterföljaren till Gustav Vasas arv, tillsatte lite europeisk anda i detta arv. De feodala privilegierna minskades och krigskonst, gruvteknik, förvaltning och rättskipning utvecklades. Kung Karl IX var ändå

tvungen att böja sig inför högadeln, då den nya utvecklingen av privilegiesamhället kom igång i Sverige. Savolaxarna gjorde under den äldre Vasatiden såväl kroppsligt arbete som fungerade som soldater. Hästar och ryttare från Savolax deltog bl.a. i kampen om makten mellan kung Erik XIV och Johan III i Östergötland i slutet av 1560-talet. Här kan nämnas som exempel ryttarsläkten Quintus. De blev befordrade till knapadeln som specialiserade sig på gränsbevakning. De savolaxiska soldaterna kunde vistas på sina stationeringsorter i Sverige under flera decennier. I det följande beskrivs en bruksarbetares öde och arbetshistoria i Sverige. Mannen är ursprungligen från Rautalampi: *Eders Königl. Majjt. Fogar jag fattige mann här medh uthi allsom största wällwilligheet till förminna, mig wara födder i Finland i Nyslotts lähn Idensalm Sochn och Pelavesi by, som min Kyrckoherdes wittnesskrifft uthwisar. Sedhan warit här i Swerige hoos sahl. Wälborne Herrn Claes Horn runda 9 åhr för en kålare wid hans bruuk i Tweta Sochn. Sedhan widh Cronans bruuk wid Nyköpingh runda 6 år och för kålare, wid Nya Kopparberget för Tjärubrännare 10 åhr och så wid Hällfors 11 åhr. I medher tid råkader utthi en fahrlig fallande Siuka, så att iag inth widare kunde göra någon tjenst. Hwarföre begaff migh hit till Stockholm Anno 1641 allsom underdånigast anhollandes om någon litet Heem eller Torp ther iagh kunde luuta mitt huffwudh under, och migh genom någott medell ernära, minner så Eders Königl. Majjt.s Allernådigsta befallnings skrifft till wälborne herrn Gustaff Leijonhuffwud tå Landsherre i Örebro, att hann skulle migh tillrätta förhiellpa, bekommer så uthaff herrn en Sedell som hör hoos bifogade Copia förmåler, menn uthi allt intz bliffwen ännu till dato hullpen. Hwarföre twenne åhr nu warit i Finlandh, söökt komma till min faderssheem, ther och intz wunnit uthan meere mist min Hustro hwilken migh efterleeff medh 3 st. små moderlöse barn Uthi allsom största nödh och älendigheet leffwande. Fänder derföre till Edrs Königl Majjt. Här med min alldra underdånigst ödmiuke böön och begäran Edrers Köningl. Majjt. uthaaf Högsta ahnboren och medhfödd fattige mann, efter förra giffwen befallning, ännu ytter länglige tjenst, stoorä älendh och fattige små moderlöse barn, kunde doch niuta någorstädes någott Torp eller Heem, hwarest iagh fattige mann, med dee mina kunde luta huffwuden under. Förwenttar all Nådigh Swar och förbliffwer. Ers Köning. Majjt. Jöran Hindersson.*

Twetas bruk är också förknippat med hertig Karls nykolonisationsprogram. Hertigen placerade finnar längs älven Bränningen redan på 1580-talet, då man redan idkade någon slags tillverkning av järn där. Jöran Henriksson Laukkanen som skrev brevet flyttade från Pielavesi i Rautalampi till Södermanland. Där arbetade han som kolare i bruket. Denna färd beskriver bra hur ifrågavarande tidsperiod höll på att utvecklas mot en guldålder för de kapitalkrävande hammarsmedjorna och de stora produktionsanläggningarna.

Ända sedan Gustav Vasas tider har adelssläkterna fungerat som företagare. Jöran Henriksson var släkten Horns landbonde i Rautalampi och rekryterades till Klas Horns bruk i Tweta i Öknebo härad. Horn ägde bl.a. Knivsta herrgård och bruk. Jöran Henriksson Laukkanens färd fortsatte från Södermanland ända till Hällefors, där han arbetade som tjärbrännare. Till slut blev han sjuk och

försökte få ett torp för sig själv och sin familj, antingen i Sverige eller Finland. Detta blev möjligt på grund av den bosättnings- och kolonisationspolitik som fördes under drottning Kristinas förmyndarregering.

Bondesamhällets medlemmar rörde sig under den äldre Vasatiden i hela riket. Centralmakten styrde och reglerade deras rörelser allt efter behov. Ofta bestämdes behovet på basis av krig eller extra resurser som man behövde för den svenska kronan. Gustav Vasas testamente skapade ett starkt territoriefurstendöme inom nationalstaten. Hertig Karl behärskade sin besittning som en kung. Å andra sidan kan man konstatera att han drog nytta av hertigdömet på alla möjliga sätt. Även skogsfinnarnas kolonisation i hertigdömet var en del av denna resurshantering. Karl skapade strukturer och system som utnyttjades också senare i hela riket. Den savolaxiska kolonisationen till mellersta Skandinavien kom också att fortsätta under första hälften av 1600-talet.